

HUSHMUOMILA MUROJAAT SHAKLINING TURLI DARAJALARDA QO‘LLANILISHI

Ergashova Dilfuza Inomjonovna

Farg‘ona davlat universiteti magistranti

Dexqonboyeva Omongul Maxamadsoli qizi

Farg‘ona politexnika instituti

E-mail: **omongulxon@ferpi.uz**

ANNOTATSIYA

Hurmat nutqi o‘zining tuzilma-tizimi, mazmun-funksional yo‘nalishi, leksik-semantik-grammatik tuzilishi, ifoda asosi va morfologik-sintaktik signallari jihatidan alohida ahamiyat kasb etgan. Bu jamiyatning hurmat darajasi to‘g‘risida haqiqiy, tantanavor va chuqur bayonot berdi.

Kalit so‘zlar: hurmat kategoriyasi, jamiyat, rasmiy murojaat, o‘lim, homiladorlik.

KIRISH

Hurmat tuyg‘usi qaratilgan narsaga, shaxsga yoki narsaga qarab, sof hurmat tuyg‘usi farqlanishi mumkin. Chunonchi, xuddi shu tuyg‘uni ifodalash bilan birga, otanaga, ayollarga, keksalarga va o‘zgalarning din va e‘tiqodlariga hurmat ko‘rsatish boshqa odamlarning ixtiyori, fikr va e‘tiqodini hurmat qilishdan biroz farq qiladi. O‘zini o‘zi qadrlash va o‘zini hurmat qilish juda muhimdir. Zero, bu tuyg‘ular milliy g‘urur va o‘z yurtidan g‘ururlanish g‘oyalari bilan chambarchas bog‘liqdek tuyulishi mumkin. Demak, hurmat tushunchasini uning lingvistik, hissiy, kognitiv jihatlariga ko‘ra, uning ijtimoiy ijobiy va nutqiy xususiyatlarini hisobga olgan holda quyidagicha umumlashtirish mumkin:

- Ijtimoiy-siyosiy, manaviy hurmat nutqi;
- Oilaviy-maishiy hurmat nutqi;
- El-yurtga, Vatanga, tabiatga hurmat nutqi.

Ijtimoiy-siyosiy va ma‘naviy nuqtai nazardan hurmat jamiyat, hukumat va shaxslararo munosabatlar orqali bevosita ishlab chiqariladi. Masalan, davlatlar bir-birining dinlari, e‘tiqodlari va qarashlarini, shuningdek, barcha shaxslar, davlatlar, turli guruhlar va tashkilotlarning xohish-istaklarini qonun doirasida hurmat qilishlari kerak.

Shuningdek, ular bir-birining ichki ishlariga aralashmasliklari, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga putur etkazmasliklari kerak.

Ajdodlarimizning moddiy va ma'naviy merosiga hurmat bilan qarash va asrab-avaylash ayni paytda ham ijtimoiy-siyosiy, ham ma'naviy hurmatning bir qismidir. Go'zal marosim va an'analarimizni hurmat bilan qabul qilishimiz kerak, chunki ular ham madaniyatimizning ma'naviy poydevori sifatida yuksak hurmat-ehtiromga chorlashi barchamizga ma'lum. Ular qadim zamonlardan beri saqlangan va sayqallangan.

ASOSIY QISM

Har bir tilda ijtimoiy-siyosiy va ma'naviy hurmatni lingvistik jihatdan ifodalashning o'ziga xos usuli bor. Rasmiy sharoitlarda va yuqori martabali shaxslar o'rtasidagi uchrashuvlarda hurmat odatda noverbal tarzda, ya'ni odamning tashqi ko'rinishi, xatti-harakati va xatti-harakatlarida namoyon bo'ladi.

Jamiyat xatti-harakatlarning asosiy misollaridan biri hurmatdir. Musulmon olamiga Payg'ambarimiz Muhammad s.a.v. tomonidan hurmat ko'rsatish buyurilgan. "Salom – qarz, Alik – qarz" degan maqolning mohiyati shundan iborat. Demak, ijtimoiy hurmatning zaruriy shartlaridan biri bu to'g'ri salomlashish debochalaridandir. Darhaqiqat, musulmonlar barcha mehnatlarini Alloh nomi bilan boshlashlari bilan mashhur. Ko'rinib turibdiki, Alloh va Uning payg'ambariga ishonish va ularga hurmat ko'rsatish jamiyatdagi hurmatning ildizidir. O'zbek xalqiga xos bo'lgan ba'zi xususiyatlarning namunasi sifatida qo'ni-qo'shnilar uchun tayyorlanayotgan taomlarni o'z uylarida joylashtirish hurmat belgisi hisoblanadi. Bayramlarda, xususan, Hayit bayramida qo'ni-qo'shnilar uchun tayyorlangan taomlarni idishga solib, olib chiqish hurmat belgisi sifatida milliy an'anaga aylangan. Bu o'zbek xalqining ruhiyatiga xos bo'lgan ayrim xususiyatlarning bir misolidir, xolos. Kichkina qozonda katta bo'lmasa, to'ylarda osh pishirilib, butun xalqqa tortiladi. Bu saxovatli, vatanparvar, mehr-oqibatli insonning boshqalarga qanday mehr, bag'rikenglik, sadoqat bilan munosabatda bo'lishini ijtimoiy hurmat tarzida ko'rsatadi. Bunga ko'plab misollar keltirish mumkin. Ijtimoiy hujayra (yaxshilik) odatda hurmatning asosiy kategoriyasi sifatida qaraladi: ijtimoiy hurmat birlamchi munosabat sifatida qaraladi [5].

Jamiyatlar, davlatlar, turli turdagi birlashmalar, vazirliklar, ma'muriyatlar va shaxslar o'rtasidagi hurmat hissi ijtimoiy-siyosiy hurmat deb ataladi. Davlatlar bir-birining ichki masalalariga aralashmaydi, bu esa bu fikrni aks ettiradi. Ayniqsa, xalqaro iqtisodiy aloqalarda nozik, halol, sof hurmat tuyg'usi kamol topadi. U quyidagi shakllarni olishi mumkin:

- milliy, umumiy, umuminsoniy qadriyatlarni oyoq osti qilishdan ko‘ra qadrlash, asrab-avaylash kerak. I.Karimovning 2006-yil 7-dekabrda Konstitutsiyamizning 14 yilligiga bag‘ishlangan “Turkiston” saroyida qilgan nutqidan bir parcha:

“Qadrli yurtdoshlarim, azizlarim! Bugungi fursatdan foydalanib, barchangizga, siz orqali butun xalqimizga yana bir bor o‘zinning chuqur hurmat va ehtiromimni bildirishga ruxsat bergaysiz”. («Xalq so‘zi», 2006 yil, 8 dekabr).

Bu hurmat nutqi o‘zining tuzilma-tizimi, mazmun-funksional yo‘nalishi, leksik-semantik-grammatik tuzilishi, ifoda asosi va morfologik-sintaktik signallari jihatidan alohida ahamiyat kasb etgan. Bu jamiyatning hurmat darajasi to‘g‘risida haqiqiy, tantanavor va chuqur bayonot berdi.

Ta’kidlaganidek, birinchidan, ijtimoiy-hurmat nutqi (matn) boshida yurtdoshlarim, azizlarim undalmalari keltirilib, so‘zlovchi o‘z samimiy hurmatini yuqori darajaga ko‘targan (bunda yurt, aziz) leksemalar xizmatidan tashqari –doshlar, -ologlar ro‘yxati; dan, hurmat avvalo majlis katnashchilariga (barchangizga), ular orqali butun O‘zbekiston xalqiga (butun xalqimizga) amalga oshirilgan; yuzdan, jumla kesimi kaminai kamtarlik, komilu donolik belgisi sifatida ruhsat bergaysiz lexemasi bilan tugallangan: buyrug‘ tarzida emas, istak, xohish, ezgu ihtiyor darajada izohlangan. Ushbu misolda ham hurmat to‘g‘ridan to‘g‘ri majlis qatnashchilariga ko‘rsatilgan [3]:

Assalomu alaykum, muhtaram vatandoshlar!

Avvalambor, siz, azizlarni Konstitutsiyamizning o‘n to‘rt yillik bayrami bilan chin qalbimdan muborakbod etib, sizlarga, sizlar orkali butun xalqimizga o‘zinning samimiy hurmat va ehtiromimni izhor qilgan ijozat bergaysiz.

Jahon miqyosidagi davlat rahbarlari tomonidan yo‘llangan maktublari matnlarida ham hurmat kategoriyasining namunasini ko‘rishimiz mumkin. Ijtimoiy-siyosiy nutqqa misol tariqasida davlatimiz rahbari nomiga va u kishi orqali O‘zbek xalqiga bildirilgan katta hurmatni ijtimoiy siyosiy nutq sifatida ko‘rishimiz mumkin: Masalan, BMT Bosh kotibi Kofi Annan Prezident I.A. Karimovga Mustaqillik bayrami munosabati bilan quyidagi tabrik yo‘lladi. Unda ma’ruzachi hurmat bilan murojaat qilayotgan shaxsga ishora qiladi va "Janobi oliylari" iborasini ishlatadi. Ushbu salomlashish uslubida orttirma sifatlarning qo‘llanishi (“juda baland” va “o‘ta samimiy” kabi) ko‘rsatilayotgan yuksak hurmatni bildiradi:

To His Excellency Islam Karimov, President of the Republic of Uzbekistan
Your Excellency,

On the occasion of the Independence Day, I send my sincere congratulations to you, the Government and the people of Uzbekistan with great pleasure.

Your Excellency, please accept my highest respect for you.

Kofi ANNAN,

UN Secretary General.

(O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimov Janobi Oliylariga

Janobi Oliylari,

Mustaqillik kuni munosabati bilan, O‘zbekiston Hukumati va Xalqiga katta mamnuniyat ila g‘oyat samimiy qutlovlarimni yo‘llayman.

Janobi Oliylari, Sizga Bo‘lgan G‘oyat Yuksak Ehtiromimni Lutfan Qabul Qilgaysiz.

Kofi ANNAN,

BMT Bosh kotibi).

Tabriklovchi shaxsning ehtiromining ahamiyati quyidagi tilda turli yo‘llar bilan ifodalanadi. Masalan, salomlashishning bosh gapidagi ajratilgan to‘ldiruvchi (Janobi Oliylariga) iltifotda (sizga) bildirilgan hurmatni kuchaytirish uchun xizmat qilgan. Salomga xos evfemizmlar, yuksalishlar va kuchli ohanglar, jumladan, “eng yaxshi tilaklar”, “eng samimiy tilaklar”, “yuksak ehtirom”, “saxovatli xalq” degan aniqlovchi birikmalar ham yuboruvchining hurmatini bildirish uchun ishlatilgan[2].

To His Excellency Islam Karimov, President of the Republic of Uzbekistan

I am very pleased to send you, Your Excellency, my most sincere wishes on the occasion of Eid Mubarak Ramadan.

I would like to use this opportunity to ask Almighty Allah to repeat such auspicious days for Muslims, to grant you good health, happiness, continuous progress and prosperity for your country and its generous people.

Please accept my high regard for you.

Sheikh Sabah al-Ahmad al-Jabir al-Sabah,

Emir of the State of Kuwait

(O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Janobi Oliylari Islom Karimovga Janobi Oliylari, Ramazon hayiti munosabati bilan sizga eng samimiy tilaklarimni yo‘llashdan juda mamnunman.

Fursatdan foydalanib, Alloh taolodan musulmonlar uchun ana shunday xayrli kunlarni takrorlashini, sizlarga mustahkam sog‘lik, baxt-saodat, yurtingiz va uning bag‘rikeng xalqi uchun doimo taraqqiyot va farovonlik ato etishini so‘rayman.

Sizga bo‘lgan yuksak hurmatimni qabul qiling.

Shayx Saboh al-Ahmad al-Jobir as-Saboh,

Quvayt davlati amiri)

Bundan tashqari ijtimoiy hurmat kategoriyasining yana bir turi shuki o'lgan insonni vafoti haqidagi yoki uning o'limini ifodalovchi so'zlarni ishlatishda ham hurmat o'z kuchini saqlab qoladi. Ya'ni «o'lmoq» fe'lining o'rnida qo'llanuvchi so'zlar uyasidan quyidagilar o'rin oladi: «shunqor bo'lmoq», «so'lmoq», «paymonasi to'lmoq», «jonidan kechmoq», «jon taslim etmoq», «dunyodan o'tmoq», «joni uzilmoq», «vafot etmoq», «qazo qilmoq», «jon bermoq», «dunyodan ketmoq», «tiriklikni tark etmoq», «fanodan baqoga ketmoq», «fanodan baqoga rixlat etmoq», «shahid bo'lmoq», «ruhi uchmoq», «yo'qolib qolmoq», «chirog'i o'chmoq», «jonini egasiga topshirmoq», «ko'z yummoq», «egamning marhamatiga bormoq», «oyoq cho'zmoq», «oyoq uzatmoq», «yostig'i qurimoq», «tashlab ketmoq» vaboshqalar. Bu so'zlarni yana bemalol davom ettirish mumkin. Mazkur evfemizmlar orasidan «shunqor bo'lmoq», «fanodan baqoga ketmoq», «fanodan baqoga rixlat etmoq», «shahid bo'lmoq», «egamning marhamatiga bormoq» kabilar arxaik xususiyatga ega bo'lib, ularni jonli so'zlashuvda emas, faqat badiiy asarlar tarkibida uchratamiz. Shuningdek, «so'lmoq», «jon taslim etmoq», «qazo qilmoq», «chirog'io'chmoq», «yostig'i qurimoq» kabi evfemizmlar badiiy nutqqaxos bo'lsa, «yo'qolib qolmoq», «qatorimizdan kam bo'lmoq», «ko'zimizni yoshlab ketmoq», «yolg'on dunyodan chin dunyoga ketmoq» kabi so'zlar shevalarda ko'p uchraydi [4].

"O'lim" tushunchasi, shuningdek, "hayot" ham nafaqat alohida madaniyat vakillari uchun, balki butun dunyo hamjamiyati uchun ham o'zining universallik va ahamiyati bilan ajralib turadi. Birgina «o'lmoq» tushunchasining o'zbek tilida 500 ga yaqin evfemik vositasi mavjudki, shulardan yosh bolalar o'limiga nisbatan **go'dagi uchibdi, nobud bo'pti, go'dagi chennabdi (chetnabdi, chetlabdi), bolasi gul tergani ketibdi, xur bo'pti** kabio'nlabifodalardanfoydalaniladi.

Tadqiqotchilar tomonidan o'tkazilgan tajribalar shuni ko'rsatadiki, "hayot" tushunchasi bilan solishtirganda "o'lim" tushunchasi ko'proq universal. Ehtimol, buning sababi hayot o'zining paydo b'lishi bilan ko'p qirralidir va natijada xilma-xil fikrlarni keltirib chiqarar. An'anaga ko'ra, ko'p mamlakatlarda o'lim to'g'risida to'g'ridan-to'g'ri gapirish odatiy hol emas. Ingliz tilida ham bu mavzu taqiqlangan mavzulardan bo'lib uning quyidagi hurmat so'zlari mavjud: **to join the majority** (ko'pchilikka qo'shilish), **to pass away** (o'tib ketmoq), **to rest in peace** (tinch dam olish), **to breath one's last breath** (so'nggi nafasi bilan nafas olish), **to push up daisies** (marhum nardalarini surish), **deceased**(marhum), **to kick the bucket** (paqirni tepish), **to go west** (g'arbga borish), **to hop the twig** (novdalarni maydalash), **to go the way of all flesh**(insoniyatni yashab o'tish), **perished** (yo'q bo'lmoq), **Grim Reaper**

(mudhish yeg'im), **to go beyond the veil** (parda ortidan yurmoq), **to join the majority** (ko'pchilikka qo'shilmog), **to depart** (qaytib ketmog), **to be no more** (boshqa mavjud bo'lmaslik), **God's acre** (Hudoning makonida), **to be gone** (ketib bo'lmoq), **to give up the ghost** (arvohga yengilmog) va boshqalar[1].

Ushbu guruhning evfemizmlari turli xil tasvirlarga asoslangan, bunday tasvirlarning sezilarli qismi diniy vaaxloqiy omillar bilan bog'liq. Jabrlangan, katta yo'qotishni boshidan o'tkazgan odamning his-tuyg'ulariga zarar bermaslik uchun xushmuomalalik ifodasi - bularning barchasi o'limni anglatuvchi evfemizmlarning hissiy asosini aks etadi.

Homilador bo'lganda o'zbek madaniyatida homiladorlik haqidagi yangiliklarni to'g'ridan-to'g'ri gapirish juda uyatli, shuning uchun bu holatni tavsiflovchi ba'zi hurmat iboralari mavjud: **bosh qorong'u, homilador, og'ir oyoq, bo'yida bo'lmoq, yukli bo'lmoq, gumon, gumona, vujud, gavhar, ikkiqat, ko'ngli sust ketmog, nishona paydo bo'lmoq, oy kuni yaqin, uchinchi kishi, yangi mehmonli bo'lmoq.**

Ingliz tilida ham bu holatni tavsiflovchi quyidagi hurmat iboralari mavjud: **To be in a family way** (oilaviy munosabatda bo'lish), **Bun in the oven** (tandirda yumshoq non), **Knocked up** (qoqilib tushish), **Baby bump** (chaqaloq), **In a family way** (oilaviy yo'lda), **Gestating** (homilador), **With child** (bola bilan), **Baby mama** (chaqaloqli ona), **Eating for two** (ikki kishi uchun ovqatlanish), **On the nest** (uyada), **Preggers** (qorni chiqib qolish).

Bolani **tug'ish** vaqti kelganda, o'zbek xalqi tug'mog o'rniga, **bola ko'rmoq, bolali bo'lmoq, bo'shalib olmog, vujudga kelmog, dunyoga keltirmog, dumyo yuzini ko'rsatmog, yengil bo'lmoq, ko'zi yorimog, ko'paymog, ona bo'lmoq, farzandli, chaqaloqli bo'lmoq, yangi mehmon ko'rmoq, qizli, o'g'illi bo'lmoq, qo'shaloq bo'lmoq, hadya etmog** kabievfemizmlardan nutqda foydalanishadi. Ingliz tilida esa **blessed event** (qutlug' voqea) va **accouchment** (tug'ilish) so'zlari bilan ifodalanadi.

Xomiladorlik holatiga ham hurmat birliklar son sanoqsiz va ular o'zbek hamda ingliz tillarida turlicha ifodalanadi. Ularning to'liq ekvivalenti deyarli yoq. Ko'pincha homiladorlik holatini ko'rsatuvchi hurmat birliklar yumshatish bilan emas, balki qo'pol tarzda ifodalanadi. Jamiyatda xomiladorlik nozik holat hisoblanadi. Shuning uchun jamiyatda xomiladorlik holati turli boshqa so'zlar bilan almashtiriladi. Lekin almashtirilgan so'zlar qo'pol ifodlanishi ham mumkin, masalan: **to eat beans, knocked up**- og'ir oyoq. Yumshatish ma'nosiga ega bo'lgan evfemik birliklar – **to be in a family way, ko'payshmogda, to eat for two.**

Ijtimoiy hurmat leksemalari guruhiga kiruvchi tashqi ko‘rinishni ifodalovchi yolg‘onchi ma‘nosini anglatuvchi hurmat birliklarga e‘tiborimizni qaratamiz: **categorical inaccuracy, economical with the truth**. O‘zbek tilida bularni ifodalash qiyin. Hozirgi paytda ingliz tilida evfemik birliklarning soni tobora oshib bormoqda va ular tilning barcha qatlamlariga taalluqli. Semiz va ozg‘inlikni ifodalovchi evfemik birliklarni soni ham ko‘pdir, ayrimlarini keltiraylik: **vertically challenged** – semizlikni ifodalaydi, **horizontally challenged** – novcha, ozg‘in kishini ifodalaydi. Challenge so‘zi bilan intellectually, mentally, physically so‘zlarini ham birlashtirsa, **mentally challenged, intellectually challenged** aqli zaiflikni, **physically challenged** esa nogironlikni namoyon etadi. Ijtimoiy guruhga kiruvchi evfemik birliklarning aksariyati o‘zbek tiliga kirib kelgan, asosan kalkalash orqali, yani so‘zma-so‘z tarjimasi orqali ifodalanadi, masalan: **mental disease** – ruhiy kasallik, hastalik; **children with limited abilities**-imkoniyati chegaralangan bolalar.

Alkogol ichish, yani mastlik holati ingliz tilida idiomatic tarzda o‘xshatish stilistik vositalari orqali ifodalandi: **drunk as a lord, drunk as an owl**.

XULOSA

Ushbu maqolada o‘zbek va ingliz tilidagi hurmat tushunchasi va hurmat kategoriyasi haqida so‘z bordi. Hurmat kategoriyasining yuzaga kelishining ijtimoiy-lingvistik omillari o‘rganildi. Hurmat ma‘nosini ifodalovchi lingvistik va nolingvistik vositalar tahlil qilindi. Unda o‘zbek tilidagi hurmat-ehtirov vositalarining tuzilishi, vazifasi, semantik xususiyatlari va qo‘llanilishi tahlili shuni ko‘rsatadiki, hurmat ma‘nosi lingvistik va nutqiy vositalar bilan ijtimoiy-pozitiv subyektiv ma‘no ekanligini ko‘rsatib, hurmat kategoriyasi ijtimoiy-lingvistik hodisa sifatida izohlanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI: (REFERENCES)

1. Holder, R.W. A Dictionary of Euphemisms. How Not to Say What You Mean. - New York: Oxford Univ. Press, 2007. – P.506
2. Usmonova Dono Sotvoldiyevna, & Dexqonboy nabirasi Omongul Maxamadsoli qizi. (2022). Political Euphemisms in English and Uzbek Languages (A Comparative Analysis). Eurasian Journal of Learning and Academic Teaching, 9, 92–96. Retrieved from <https://www.geniusjournals.org/index.php/ejlat/article/view/1777>
3. Qizi, D. N. O. M. (2021). Euphemisms In The Speech Of Politicians And Diplomats In Modern English. The American Journal of Social Science and Education Innovations, 3(11), 58-64.

4. Muzaffarovna, A. N., & Omongul, D. N. (2019). Phraseological euphemisms in modern English. Проблемы современной науки и образования, (12-2 (145)), 110-112.

5. Mohiraxon, P. (2022). LINGUOCULTUROLOGICAL RESEARCH OF ARTISTIC VISUAL MEANS IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES. American Journal Of Philological Sciences, 2(06), 26-30.